Middeleeuwen

Dubbelrecensie kloosterkronieken

Jaap van Moolenbroek, J.A. (Hans) Mol m.m.v. Jacob Loer eds.,* De abtenkroniek van Aduard. Studies, editie en vertaling *(Verloren; Hilversum 2010) 373p., ill., krt., €32,- ISBN 9789087041168

Anne Doedens en Henk Looijesteijn eds., De kroniek van Henrica van Erp, abdis van Vrouwenklooster (Verloren; Hilversum 2010) 206p., ill., €19,- ISBN 9789087041441

Met het oog op de vele nog onuitgegeven schatten aan laatmiddeleeuwse handschriften is het op zich goed nieuws dat Uitgeverij Verloren twee kloosterkronieken aan de reeks *Middeleeuwse Studies en Bronnen* heeft toegevoegd. Het ene boek, nr. 121 in de reeks, behelst *De abtenkroniek van Aduard*, het andere, nr. 122, *De kroniek van Henrica van Erp, abdis van Vrouwenklooster.*

De abtenkroniek van Aduard, oorspronkelijk in het Latijn geschreven, behandelt de *faits et gestes* van de 36 abten die dit cisterciënzer klooster telde van de stichting in 1192 tot de opheffing van Groninger kloosters in 1595. Rond 1485 heeft de eerste chroniqueur de ganzenveer ter hand genomen voor een terugblik op 300 jaar kloostergeschiedenis. Op basis van mondelinge overlevering en schriftelijke en materiële bronnen verhaalt hij van de inzet van monniken en lekenbroeders, van bijzondere gasten en wonderen, van trouw aan de kloosterregel of juist niet, van oorlogen en pest, welvaart en tegenspoed. Maar hij zwijgt over de befaamde 'Aduarder kring' met namen als Rudolf Agricola en Wessel Gansfort, die voor ons een magische klank hebben (en uitgebreid aan bod komen in de inleiding van Jaap van Moolenbroek, pp.35-40). De eerste chroniqueur laat zich kennen als een traditioneel man; zijn opvolgers – Van Moolenbroek onderscheidt er zeven (p.250) – hebben de gebeurtenissen die zij beschrijven meegemaakt of uit de eerste hand vernomen. Zij zijn opgevoed in de humanistische traditie, wat zich laat aflezen uit hun karakteranalyses en beschouwingen – en uit de kwaliteit van hun Latijn.

De abdij van Aduard beschikte over meer grondgebied dan enig ander klooster in Nederland en kende naast de talrijke koorheren dan ook een groot aantal lekenbroeders. Zij waren niet alleen betrokken bij de bouw en onderhoud van het klooster, bij ontginning en bewerking van de grond en bemensing van de uithoven, maar zelfs bij oorlogvoering: de kroniek spreekt over een legermacht van vijfhonderd lekenbroeders die de abdij op de been kon brengen en van een rij van tweehonderd conversen die de bakstenen van hand tot hand transporteerden van steenoven naar bouwplaats (p.27, p.195, p.265 en pp.278-283). De abt kon en wilde niet altijd als vredestichter fungeren: als grootgrondbezitter speelde het klooster in de Ommelanden een juridische en politieke rol van groot gewicht, soms met, soms tegen de stad Groningen. Boeiend zijn de passages over het stervens- en begrafenisritueel: zelfs abten werden niet in de kerk begraven, zij vonden een laatste rustplaats in de kapittelzaal, te midden van hun broeders. De bloei van het klooster spreekt uit de permanente bouwactiviteiten. Door de opheffing van het gewoonterecht inzake de verpachting van de grond tussen 1536 en 1540, stegen de inkomsten van het klooster zo aanzienlijk dat er onder meer geïnvesteerd kon worden in een lusthof met labyrint (p.199, p.307 en p.315). Wie van dit soort details houdt, heeft hier een boek om van te smullen.

De in het Middelnederlands geschreven *Kroniek van Henrica van Erp* werpt licht op de geschiedenis van Vrouwenklooster, een adellijk benedictinesser klooster dat in 1139 gesticht is op het terrein van het huidige KNMI in De Bilt. De tekst ontleent zijn belang aan het feit dat er nauwelijks kronieken van vrouwenkloosters bewaard zijn gebleven. Deze kroniek geeft een inkijkje in het wel en wee van een klooster onder de rook van Utrecht. De voornaamste auteur is Henrica van Erp, abdis van 1503 tot haar dood in 1548. Zij beschrijft kort en bondig wat haar boeit of de abdij raakt: bouwprojecten en giften, conflicten over grondbezit, dijkdoorbraken, oorlogshandelingen, belastingheffing, aanzienlijke gasten, de intocht van Karel V in 1540 en 1545-1546, de inkleding van kloosterjoffers (hoewel niet allemaal) en procedures rond inkleding en abdisbenoeming. Haar observaties zijn selectief, persoonlijke of religieuze bespiegelingen ontbreken. Toch krijgen we een beeld van deze kordate vrouw. Zij ontving graag gasten en schroomde niet op te treden als de rechten van het klooster met voeten getreden werden. Bij oorlogsdreiging bleef zij op haar post, ook in 1528, toen Hollandse soldaten grote vernielingen in kerk en klooster aanrichtten, knechts gevangen namen en boedel en vee roofden. Zij liet het er niet bij

zitten en kreeg voor elkaar dat de knechts vrijgelaten werden en vee en boedel deels werden geretourneerd.

Een dubbelrecensie biedt een uitgelezen mogelijkheid voor vergelijking: welke criteria zijn gehanteerd inzake teksteditie, vertaling en toelichting? Beide kronieken zijn vrij nuchter van toon, waarbij abdis Van Erp sterk beschrijvend is en de Aduarder monniken meer oog hebben voor bespiegeling. Hun observaties stellen de moderne lezer in staat om door de ogen van tijdgenoten iets van de dagelijkse realiteit van toen te ervaren. Tussen de regels door zijn emoties als opwinding, trots, verdriet en gelatenheid te herkennen.

Qua opbouw vertonen beide publicaties veel overeenkomsten: de bronnenpublicatie wordt voorafgegaan door een uitvoerige inleiding, de transcriptie staat steeds op de linkerpagina en de vertaling van dezelfde passage op de rechter. Helaas lopen brontekst en hertaling bij de Biltse abdissenkroniek niet altijd parallel.

De initiatiefnemers voor de heruitgave van de Aduarder abtenkroniek hebben in 2002 een team geformeerd van gerenommeerde onderzoekers uit diverse disciplines. Zij hadden zich ten doel gesteld om de kroniek onder de aandacht van een modern lezerspubliek te brengen. Een nieuwe vertaling moest een verouderde versie uit 1724 vervangen en vergezeld gaan van een reeks opstellen waarin geschrift en klooster vanuit zoveel mogelijk gezichtshoeken werden belicht. De auteurs, allen vakspecialisten, stonden voor een grote uitdaging: met de verwoesting van de abdij in 1580 is ook het rijke kloosterarchief verloren gegaan; de *Abtenkroniek* is als een van de weinige kloostergeschriften bewaard gebleven. Dankzij hun specialistische kennis van geologie, archeologie en bouwhistorie en hun heldere inzicht in de geschiedenis van kloosterleven, laatmiddeleeuwse religiositeit en politieke en economische verhoudingen, zijn de bezorgers in staat gebleken om te woekeren met de beschikbare snippers informatie en zo een overtuigend beeld te schetsen van het reilen en zeilen van de Aduarder abdij.

De bezorgers van *Vrouwenklooster*, Anne Doedens en Henk Looijesteijn, zijn weliswaar beide gepromoveerde historici, maar missen expertise op het gebied van laatmiddeleeuwse geschiedenis. Helaas hebben zij geen redactie in het leven geroepen die hun zou hebben kunnen ondersteunen. In hun voorwoord bedanken zij enkele historici voor hun steun en adviezen, maar na lezing van het boek doemt de vraag op of zij die adviezen wel ter harte genomen hebben. Ook roemen zij de bronnenwerkgroep van de Historische Kring De Bilt/Bilthoven voor het transcriberen van het overgrote deel van de teksten uit het rijke archief van Vrouwenklooster. Maar deze gegevens zijn niet systematisch verwerkt.

De Latijnse tekst van 'de' Aduarder kroniek is door bezorger Hildo van Engen ontleend aan elf handschriften en drie gedrukte uitgaven, waarbij circa acht verschillende auteurs worden onderscheiden, die weer correcties en aanvullingen hebben aangebracht in de teksten van hun voorgangers. In de toelichting wordt nagedacht over de vraag hoe deze auteurs en tekst(fragment)en te relateren zijn. In het notenapparaat bij de Latijnse tekst worden varianten genoemd.

Van de kroniek van Henrica van Erp zijn volgens veler overtuiging minstens twee zeventiende-eeuwse afschriften gemaakt, waarvan Antonius Matthaeus er in 1698 één in druk heeft uitgegeven, her en der aangevuld met informatie van eigen hand. Het manuscript van deze uitgave is verloren gegaan, het andere berust in de Universiteitsbibliotheek Utrecht. Hoewel Doedens en Looijensteijn constateren dat de uitgave van Matthaeus 'niet zonder fouten was', besloten zij toch, zonder nadere toelichting, 'om van deze kroniek een nieuwe uitgave uit te brengen, gecollationeerd aan de hand van het andere, nog overgebleven handschrift' (p.7). De lezer mag dan verwachten dat hun nieuwe uitgave de tekst van Matthaeus op de voet volgt en dat in het notenapparaat wordt ingegaan op verschillen tussen diens editie uit 1698 en het handschrift. Dit is evenwel niet het geval. Sterker nog: het handschrift lijkt de grondtekst te vormen. Bij de Middelnederlandse teksteditie ontbreekt een notenapparaat. Is deze teksteditie foutloos? Geenszins. Al in de allereerste zin zijn onzorgvuldigheden te vinden. Het opschrift, dat niet bij Matthaeus voorkomt, luidt volgens het handschrift: 'Uyt seeker out boek geschreven door de hand van vrouwe Henrica van Erp, Abdisse in Vrouwen Clooster buijten Utrecht'. Het is – heel opmerkelijk – niet hertaald (pp.90-91). Alleen al in deze aanhef zijn twee transcriptiefouten te vinden ('seecker' en 'hant').

Dan is er de vraag van de kwaliteit van de vertaling (nr. 121) of hertaling (nr. 122). In de soevereine vertaling van Jaap van Moolenbroek is de abtenkroniek aantrekkelijk en spannend om te lezen. Het eigen notenapparaat is *to the point*. De hertaling van Van Erps kroniek roept vanaf de eerste regel vraagtekens op. Zij memoreert dat het klooster in 1139 'getimmert' is. Ging het inderdaad om een houten gebouw, zoals de hertalers veronderstellen (pp.90-91), of wil Van Erp alleen maar zeggen dat het klooster toen gebouwd is? Mogelijk ging het om 'de stene camer in den haghe' (p.92), een tufstenen gebouw. Even later vertelt de abdis dat priorin Geertruida van Groenesteyn in 1469 een refter liet bouwen, die 'MLXXXI (1081) rijnsgulden' kostte, wat hertaald is als 81 rijnsgulden (pp.90-91). In 1484 wordt een 'bouhuys'

gebouwd, vertaald als schuur en niet als boerderij (pp.92-93). In 1496 moesten reizigers met een schuitje de Steenweg tussen het klooster Vredendaal en de Utrechtse Gildpoort bevaren, omdat 'de veerdelen daer al blanck lagen ende een stijve stroom liep'. 'Veerdelen' is vertaald als 'de planken van het veer' (pp.92-93), maar 'veerdel' (viertel) is een landmaat en betekent hier veld: de velden stonden geheel onder water. Dit is maar een greep uit de eerste bladzijden, het vervolg is navenant. De lezer zij dus gewaarschuwd: in editie, hertaling en noten staat menige fout. Herhaaldelijk geven de bezorgers blijk van onvoldoende inzicht in gebeurtenissen, procedures en actuele geldwaarden en schiet hun kennis van terminologie, genealogie, topografie en jaarkalender tekort. Door hun onbegrip schort het de tekstbezorgers aan inzicht in zinsbouw, met als gevolg foute interpuncties en moeizame hertalingen: als de keizer bij zijn bezoek aan Utrecht in 1546 'syn staet set', wil dat niet zeggen dat hij zijn hofhouding opzet, maar dat hij zich in zijn hoogheid presenteert bij de opening van de vergadering van het Gulden Vlies – die tot 7 uur 's avonds duurt en niet tot 11 uur (pp.174-175, in de hertaling gerommel met de tijden om de interpretatie aan te passen aan de tekst). Ook nemen de auteurs niet de moeite om historische gegevens na te trekken, waardoor zij de betekenis van de vaak summiere gegevens niet goed inschatten. Als de stad Düren in 1543 door keizerlijke troepen 'gemoortbrant' wordt, dan wijst nader onderzoek uit dat de bevolking werd uitgemoord en de stad in as gelegd. Dat is iets anders dan dat er 'in de stad werd gemoord en brand gesticht' (pp.168-169). Het lot van Düren was zo afgrijselijk dat heel Gelre zich zonder voorbehoud aan de keizer overgaf. De hertaling had heel wat gelaagder en genuanceerder kunnen zijn.

Het zal na deze bescheiden proeve van misinterpretaties wellicht verbazen dat de bezorgers van de Biltse kroniek de lat voor zichzelf hoger gelegd lijken te hebben dan hun Aduarder collegae: *close reading* was hun uitgangspunt voor de vertaling (noot 3). Inderdaad: hertalen is meer dan het aaneenrijgen van woordjes. Het vereist kennis en begrip. En dat geldt zeker voor de hertaling van een bondig en eigenzinnig geschrift als de Biltse kroniek. Het is een uitdaging om deze tekst te decoderen en om te zetten in hedendaags, begrijpelijk Nederlands. In hun hertaling staan de auteurs niet boven de tekst, zij aarzelen tussen toegankelijkheid en nauwkeurigheid. Daardoor is het geen goed leesbaar verhaal geworden, wat toch de beste manier is om lezers mee te nemen in de leefwereld van de abdis, zoals de bedoeling was. In feite vraagt zo'n cryptische tekst als deze kroniek om drie kolommen: de transcriptie, een letterlijke vertaling en een verhaal waarin de leesbaarheid centraal staat en de intentie van de abdis verhelderd wordt door achtergrondinformatie in te weven.

Weten Doedens en Looijesteijn hun gebrek aan archivalische kennis en wetenschappelijke acribie te compenseren door een goede inleiding? Helaas blijven zij ook daar in goede bedoelingen steken. De auteurs hebben de relevante wetenschappelijke literatuur over de Utrechtse geschiedenis niet geraadpleegd (met name het oeuvre van Louise van Tongerloo en Bram van den Hoven van Genderen) en kennen daardoor de *couleur locale* niet. Zij beperken zich veelal tot artikelen, naslagwerken en de kroniek zelf, zonder reflectie op de invalshoek van de informant of de waarde van de informatie. De inleiding geeft dan ook geen verdieping: we worden niet systematisch geïnformeerd over de achtergrond en leefwijze van de kloostervrouwen, de onderlinge familierelaties, de relaties tot de schenkers, en de gebouwen – terwijl juist deze informatie beschikbaar had kunnen komen door een zorgvuldige analyse van de bewaarde kloosterrekeningen en andere archiefstukken en nader onderzoek. Nu worden we afgescheept met een kaartje van de opgravingen, met als bijschrift 'Plattegrond van Vrouwenklooster'. De in de noten vermelde namen zijn niet in het register opgenomen. Een bronnenpublicatie hoort een *Fundgrube* te zijn met betrouwbare informatie. Schijnproblematiek ontbreekt niet: er wordt veel aandacht besteed aan de vraag of de tekst van de kroniek compleet is overgeleverd dan wel slechts een selectie is of een eerste aanzet (pp.39-42 en p.79). Hoe zou de kroniek een selectie kunnen zijn? Daarvoor is de informatie te hybride van aard, rijp en groen door elkaar. Over de stichtingsdatum wordt ronduit onjuiste informatie gegeven. De auteurs claimen dat het klooster vóór 1113 gesticht is (p.11). Dit is zeker niet het geval: het dubbelklooster Oostbroek, van waaruit Vrouwenklooster in 1139 gesticht is, dateert van 1121. Dat de vroege datum op een dubieuze oorkonde gebaseerd is, kon met name Doedens weten uit publicaties van zwaargewichten als C. Dekker en Jaap van Moolenbroek, maar zij worden nogal parmantig terzijde geschoven (noot 9). Als fractievoorzitter van de VVD in de Biltse gemeenteraad heeft Doedens belang bij de vroege datering: op basis van een artikel van zijn hand uit 2008 zijn in De Bilt de voorbereidingen voor het 900-jarig eeuwfeest in volle gang. Het was ongetwijfeld de bedoeling van deze bronnenpublicatie om de aandacht op de vroege Biltse geschiedenis te vestigen. Maar waarom is dan geen degelijk werk geleverd? Verdienen zijn lezers dat niet? Wordt wetenschap hier ondergeschikt gemaakt aan politiek? Over het *falsum* van

1113 is meer te lezen in de recente publicatie van C.J.C. Broer over het klooster van Oostbroek: *Monniken in het moeras*.

Van geheel andere kwaliteit zijn de informatieve, scherpzinnige en ook nog eens goed en toegankelijk geschreven artikelen bij de Aduarder abtenkroniek. De redactie heeft goed nagedacht over het functioneren van het klooster en aan alle relevante thema's een hoofdstuk gewijd, ook als er in de kroniek zelf geen aandacht aan besteed wordt, zoals de waterhuishouding en ontginningen (Hans Mol en Rob Delvigne). In de hoofdstukken is een beredeneerde interpretatie te lezen van de religieuze habitus (Charles Caspers) en de intellectuele vorming van de monniken (Jaap van Moolenbroek), de relatie tot cisterciënzer tradities (Folkert Bakker en Renée Nip), de bouwgeschiedenis (Jacob Loer) en het economische, juridische en politieke functioneren (zowel Hans Mol als Oebele Vries). Inleiding en kroniek geven samen een gelaagd totaalbeeld. *Primus inter pares* is Hans Mol: in zijn bevlogen bijdrage over bezitsverwerving en goederenbeheer van de abdij weet hij op superieure wijze de relatie tussen de rijkdom en macht van het klooster en de politieke strubbelingen inzichtelijk te maken. Het is juist deze kwaliteit die de Biltse kroniek node mist.

Tot slot nog een woord over de vormgeving. Ook op dit onderdeel verschillen de publicaties als dag en nacht: zo erudiet, weldoordacht en goed geschreven als deze editie van de Abtenkroniek is uitgevallen, zo verzorgd is ook de vormgeving. De inleiding op *De kroniek van Henrica van Erp* heeft een aangename uitstraling, maar dat geldt niet voor de vormgeving van de teksteditie, die is – net als de bezorging – als gemakzuchtig en slordig te typeren.

Twee edities van kloosterkronieken, uit grofweg dezelfde periode, verschenen in hetzelfde jaar, bij dezelfde uitgeverij, in dezelfde reeks, met een dramatisch verschil in resultaat. Het ondermaatse Biltse product roept de vraag op of het nog wel verantwoord is om een prestigieuze en zwaar gesubsidieerde reeks uit te geven zonder een overkoepelende en competente reeksredactie die de kwaliteit waarborgt. De complexe geschiedenis van het Arduarder klooster is nu helder en toegankelijk ontsloten. De kordate abdis van Vrouwenklooster zal niet gauw een herkansing krijgen.

Llewellyn C.J.J. Bogaers
Historica te Utrecht

Middeleeuwen

Uitvoerige verhandeling over de juridische status van Eijsden

Hans van Hall,* Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten. Een rechtshistorische schets van de ontwikkeling van een Minderstadt tussen Maas en Rijn *(ca. 1300-ca. 1550) (Verloren; Hilversum 2011) 478p., ill., krt., tbl., €39,-
ISBN 9789087042455

Dit werk is een onverkorte uitgave van het gelijknamige proefschrift van Hans van Hall (archivaris verbonden aan het Rijksarchief in Nederlands Limburg) uit 1988 in de reeks 'Maaslandse Monografieën' (nr.74). Weliswaar voegde de auteur recente bevindingen toe, en integreerde hij sinds de verdediging van zijn proefschrift verschenen literatuur in het boek, toch blijft de impressie hangen dat deze studie debatten (aan)voert die *passé* zijn. Met name concentreert het werk zich rond de vraag of Eijsden al dan niet een stad was op basis van voornamelijk rechtshistorische literatuur die reeds verschillende decennia geleden de toon voerde in het debat rond stadsvorming. De meerwaarde van dit boek ligt dus niet zozeer in de hypothese die de auteur hierover formuleert, maar in de uitgave van het zogenaamde 'vrijheidsboek' van Eijsden. Die verzameling van het lokale gewoonterecht, dat uit 1321 stamt, is in bijlage uitgegeven, en zal bijgevolg door elke historicus die zich bezighoudt met de (rechts) geschiedenis van die streek, nog veelvuldig geconsulteerd worden. Aangezien de oudste kopie van dit cahier uit circa 1580 stamt, en het origineel verloren is, is het echter onduidelijk of het veertiende-eeuwse gewoonterecht er letterlijk in is opgenomen. Weliswaar beseft de auteur dat het vrijheidsboek sinds zijn ontstaan herhaaldelijk aan veranderingen onderhevig geweest kan zijn (p.206), maar toch is voorzichtigheid met zijn bevindingen dienaangaande geboden. Ongetwijfeld golden verschillende rechtsregels uit 1321 ook in het zestiende-eeuwse Eijsden, maar het is best mogelijk dat de kopie de gewijzigde neerslag is van een veranderde